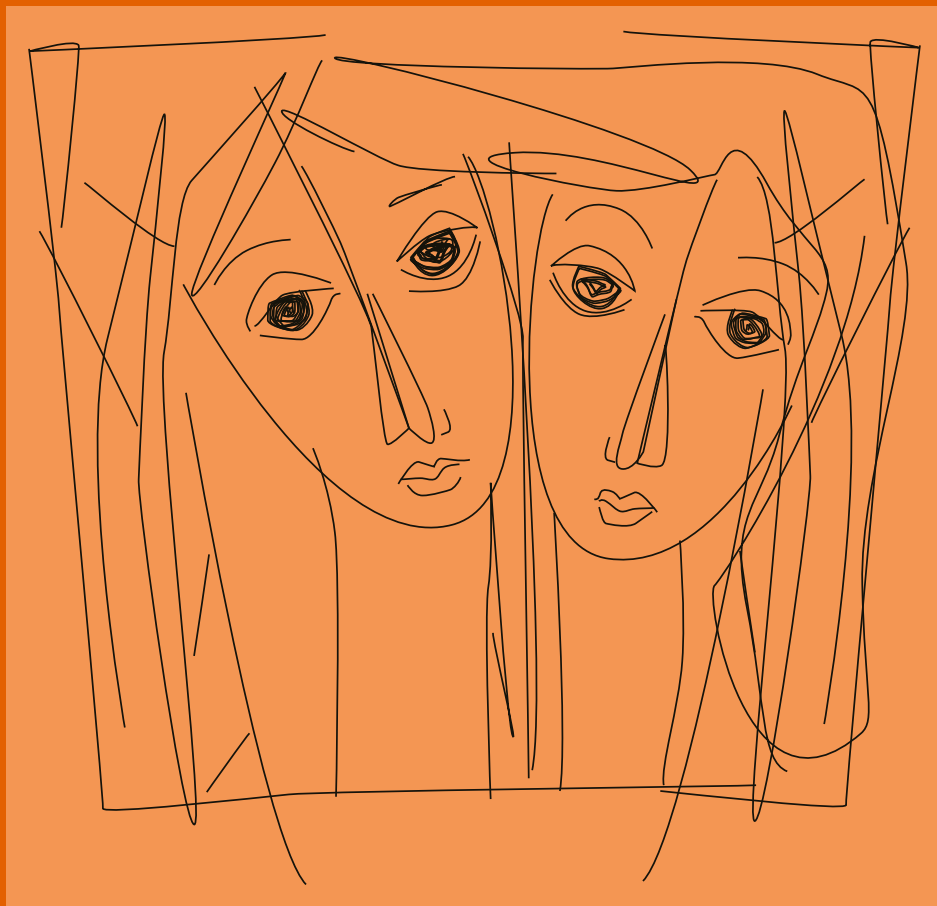

HEDERSRELATERAT VÅLD OCH FÖRTRYCK

Ett studiehäfte för dig som arbetar inom hälso- och sjukvården

Victoria Corbo
Inga-Lill Engelmark Schönning
Abeba Ghebru

 Transkulturellt Centrum
STOCKHOLMS LÄNS LANDSTING

Förord

I det dagliga arbetet möter personal inom hälso- och sjukvården konsekvenser av hedersrelaterat våld och förtryck. Till Transkulturellt Centrum har vårdpersonal vänt sig med frågor om hur våldet och förtrycket kan te sig, hur konsekvenser kan se ut och vad det finns för stöd och hjälp att erbjuda. Detta studiehäfte syftar till att ge en orientering i hedersrelaterad problematik och sammanfatta olika myndigheters uppdrag. Studiehäftet bygger på författarnas erfarenheter från utbildningar till personal i sjukvården i Stockholm år 2008-2012. Våren 2008 genomfördes utbildningarna i samarbete med Centrum för folkhälsa, hösten 2008 i samarbete med Länsstyrelsen i Stockholm och 2009-2012 med projektmedel från Länsstyrelsen. Författarnas förhoppning är att kunna bidra till att förbättra sjukvårdspersonalens beredskap i att upptäcka patienter som är utsatta för en hedersrelaterad problematik.

Sofie Bärmhielm
Enhetschef
Transkulturellt Centrum, Stockholms läns landsting
30.11.12

Innehållsförteckning

Inledning	4
ORIGO Stockholm – Resurscentrum mot hedersrelaterat förtryck och våld	4
Operation Kvinnofrid	5
Hedersrelaterat våld och förtryck	6
Handlingsplaner från regeringen	7
Nationella uppdrag	7
Hedersrelaterat våld och förtryck – en definition	8
Kännetecken på våldet	9
Hälso- och sjukvårdens ansvar	11
Socialtjänstens ansvar	14
Bedömning, stöd och behandling	15
Hur går arbetet vidare?	17
Bilaga 1	19
Bilaga 2	22

Inledning

Genom konsultationer och frågeställningar från personal inom vuxenpsykiatri och skolhälsovården har Transkulturellt Centrum kommit i kontakt med problematiken kring hedersrelaterat våld. Transkulturellt Centrum (TC) är Stockholms läns landstings (SLL:s) kunskapscentrum för transkulturell psykiatri, asyl- och flyktingsjukvård samt tandvård för asylsökande och papperslösa. Centret vänder sig till alla yrkeskategorier inom vården och erbjuder utbildning, konsultation, handledning och metodutveckling. TC uppmuntrar och bidrar till hälso- och sjukvårdspersonalens kompetensutveckling i kulturmötesfrågor och frågor kring migration och flyktingskap. Inom centret finns från och med 2012 sju hälsokommunikatörer som talar somali, dari arabiska och tigrinja. Hälsokommunikatörerna har till uppgift att informera och vägleda nyanlända bland annat om folkhälsofrågor.

Syftet med studiehäftet är att ge en orientering om hedersrelaterad problematik samt öka kunskap och kompetens hos personal som möter eller kan möta patienter som kan vara utsatta för hedersrelaterat våld. Vidare är vårt syfte att ge en kort sammanfattning av detta omfattande kunskapsområde samt beskriva olika myndigheters uppdrag gällande denna målgrupp. I slutet av häftet finns därför litteraturhänvisningar, webbadresser och olika resurscentra som man kan använda sig av.

Vår förhoppning är att vårdpersonalen ska få ökad kunskap för att upptäcka de patienter som kan vara utsatta för hedersrelaterad problematik. Sedan 2013 finns ORIGO Stockholm – Sveriges första myndighetsgemensamma resurscentrum som har fokus på ungdomar som lever i hederskontext.

ORIGO Stockholm – Resurscentrum mot hedersrelaterat förtryck och våld

Origo är ett samarbete mellan Stockholms läns landsting, kommunerna och Polismyndigheten i Stockholms län. Såväl ungdomar som behöver stöd i sin situation som professionella som behöver stöd i frågor som rör hedersrelaterat förtryck och våld kan vända sig till ORIGO.

Operation Kvinnofrid

(www.operationkvinnofrid.nu) är en plattform för samverkan och samordning mellan myndigheter om frågor som rör våld i nära relationer i Stockholms län. Syftet är att driva fram förebyggande insatser och utveckling av stöd till kvinnor och flickor utsatta för mäns våld.

Strategiska mål har formulerats för 2014 – 2020¹ och Genomförandeplan 2014 – 2015² har tagits fram. I rapporten *Lägesredovisning – myndigheters och organisationers arbete mot våld i nära relationer i Stockholms län, hösten 2013*, ges en bild av problemets komplexitet. Rapporten visar på att det stöd som erbjuds varierar beroende på var i länet man bor och inom vilken myndighet man söker stöd.

¹ <http://projektwebbar.lansstyrelsen.se/operationkvinnofrid/SiteCollectionDocuments/Avsiktsf%C3%B6rklaring.pdf>

² <http://projektwebbar.lansstyrelsen.se/operationkvinnofrid/Sv/Pages/default.aspx>

Hedersrelaterat våld och förtryck

Frågor om hedersrelaterat våld och förtryck samt tvångsäktenskap ”sattes på den politiska agendan” ungefär samtidigt runt om i västvärlden. I slutet av 1990-talet uppmärksammades problemet såväl nationellt som globalt genom Förenta Nationernas (FN) arbete. I engelskt och internationellt språkbruk är termen ”crimes of honour” en relativt vedertagen term. Inom FN beskrivs hedersmord som delar av en traditionell familjeideologi. I en annan rapport inom FN uppmärksammas hedersrelaterat våld som kulturellt betingade handlingar, vilka utförs i familjen och bland annat består av könsstympning, hedersmord och tvångsäktenskap. Inom ramen för FN förekommer också uttrycket ”brott utförda i hederns namn” (crimes committed in the names of honour).³ Som medlem i FN har Sverige tydligt tagit avstånd från hedersrelaterat våld och förtryck. Grunden för arbetet mot hedersrelaterat våld finns i FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna, FN:s konvention om avskaffande av all diskriminering av kvinnor (kvinnokonventionen) samt FN:s konvention om barnets rättigheter (barnkonventionen). Dessa ger individuella rättigheter som de stater som har ratificerat konventionerna förbinder sig att värna.

Under senare hälften av 1990-talet uppmärksammades två fall av så kallat hedersmord i Sverige, mordet på Sara 1996 och mordet på Pela 1999. År 2002 mördades ytterligare en kvinna, Fadime Sahindal av sin far och diskussionerna om heder, invandring och våld intensifierades. Regeringen gav uppdrag och medel till olika myndigheter att arbeta mot hedersrelaterat våld. Bland annat fick samtliga länsstyrelser 2003 i uppdrag av regeringen att ge stöd till förebyggande insatser mot hedersrelaterat våld i respektive län. Uppdraget löper till 2014.

Hedersrelaterat våld och förtryck är ett relativt nytt begrepp i Sverige, både inom forskningen och politiken. Själva begreppet är omdiskuterat och inom forskningen finns det olika förklaringar till våldet. Efter mordet på Fadime agerade regeringen och gjorde kartläggningar av förekomsten av hedersrelaterat våld i Sverige och föreslog olika förebyggande insatser. År 2007 publicerade Socialstyrelsen en nationell kartläggning Frihet och ansvar om förekomsten av hedersrelaterat våld mot ungdomar från nära anhöriga. Undersökningen omfattade 5238 gymnasieungdomar i årskurs 2 i 98 skolor. Resultaten av enkätundersökningen visade att mellan 25 till 30 % av flickorna och nästan 25 % av pojkarna någon enstaka gång varit utsatta för kränkande behandling, hot och/eller våld sedan de började gymnasiet.

³ *Hedersrelaterat våld och förtryck – en kunskaps- och forskningsöversikt*, NCK, Uppsala 2010

Handlingsplaner från regeringen

I november 2007 antog regeringen en skrivelse, *Handlingsplan för att bekämpa mäns våld mot kvinnor, hedersrelaterat våld och förtryck och våld i samkönade relationer* (Skr.2007/08:39). Ytterst är det en fråga om jämställdhet och kvinnors fulla åtnjutande av de mänskliga rättigheter som gäller för alla. Sveriges åtaganden inom ramen för FN:s och Europarådets arbete är därför en viktig utgångspunkt för regeringens insatser. Handlingsplanen beskrev att hedersrelaterat våld och förtryck, liksom mäns våld mot kvinnor, har sin grund i kön, makt, sexualitet och kulturella föreställningar om dessa. Våldet utövas ofta i en nära relation och den våldsutsatta är på olika sätt beroende och starkt känslomässigt bunden till förövaren eller förövarna. När det gäller hedersrelaterat våld och förtryck är kontrollen av flickors och kvinnors sexualitet central och starkt knuten till kollektivet. I hederstänkandet står oskuld och kyskhet i fokus och familjens rykte och anseende ses som avhängigt flickors och kvinnors faktiska eller påstådda beteende. Kontrollen kan sträcka sig från vardagliga begränsningar i kvinnornas liv som berör allt från klädval och socialt umgänge till livsval som utbildning, jobb och giftermål. I sin mest extrema form resulterar hederstänkandet i hot om våld och våld, inklusive dödligt våld. Det hedersrelaterade våldets kollektiva karaktär innebär att det kan finnas fler förövare av båda könen och att offren kan vara både kvinnor och män samt flickor och pojkar.

Ytterligare en handlingsplan antogs av regeringen 2009, *Handlingsplan för att förebygga och förhindra att unga blir gifta mot sin vilja* (Skr2009/10:229). Att bli gift mot sin vilja innebär att någon påverkas att gifta sig genom såväl straffbart tvång som andra påtryckningar. Det handlar om unga, som riskerar att bli gifta eller gifta sig mot sin vilja på grund av påtryckningar, vanligtvis från föräldrarna. Målgruppen består av unga, mellan 13-25 år, som både kan vara underåriga och myndiga, kvinnor och män, transpersoner, homo-, bi-, och heterosexuella, ensamstående och par med eller utan egna barn.

I juni 2015 kom SOU 2015:55 Nationell strategi mot mäns våld mot kvinnor och hedersrelaterat våld och förtryck. Slutbetänkande av Utredningen som ska föreslå en nationell strategi mot mäns våld mot kvinnor.

Nationella uppdrag

Länsstyrelsen i Östergötland har sedan 2005 haft ett regeringsuppdrag att arbeta förebyggande mot hedersrelaterat förtryck och våld på ett nationellt plan. Projektmedel har beviljats för att öka kunskapen inom området och prioriteten har

varit att bygga upp kunskap och samverkan mellan olika yrkesgrupper som möter utsatta och förövare. På den särskilda webbplatsen www.hedersfortryck.se finns all information om arbetet mot hedersrelaterat våld.

Länsstyrelsen i Skåne, Stockholm och Västra Götaland har sedan 2006 ett gemensamt nationellt övergripande uppdrag från regeringen att ge stöd till utveckling av skyddat boende för hedersvåldsutsatta personer i hela landet. Länsstyrelserna har tillsammans genomfört och publicerat fyra nationella kartläggningar om skyddat boende. (2004, 2007, 2008 och 2011).

I rapporten *Våga göra skillnad* (2011:14) har länsstyrelsen i Östergötland i samarbete med Stockholms universitet gett ut en *vägledning för skydd, stöd och rehabilitering av unga som utsatts för hedersrelaterat våld och förtryck och/eller riskerar att bli gifta mot sin vilja eller som har blivit gifta mot sin vilja*.

Länsstyrelsen i Skåne med stöd av och delfinansiering från Länsstyrelsen i Östergötland tog initiativ till och producerade ett kunskapsunderlag för hälso- och sjukvården, som började spridas i hela landet år 2007.⁴

Regeringen har även, genom bildandet av Nationellt Centrum för Kvinnofrid (NCK), gett Uppsala universitet uppdrag att ta fram kunskap och ge handledning till hälso- och sjukvårdspersonal som kommer i kontakt med flickor och kvinnor som drabbas av hedersproblematik⁵ (www.nck.uu.se). NCK:s litteratur har använts i Transkulturellt Centrums utbildningsprojekt till primärvården. Nationellt Centrum för Kvinnofrid har också ansvar för en nationell stödtelefon ***Kvinnofridslinjen***, dit man kan ringa gratis och få stöd och hjälp och samtidigt vara anonym (www.kvinnofridslinjen.se). Telefon 020-50 50 50.

NCK har även en kunskapsbank på nätet för frågor om våld i nära relationer och hedersrelaterat våld. Se adress ovan.

Hedersrelaterat våld och förtryck – en definition

I Transkulturellt Centrums utbildningar under 2011 som riktades till primärvården användes följande definition av hedersrelaterat våld som antagits av Socialstyrelsen och länsstyrelsen i Stockholms län (2005):

⁴ *Hedersrelaterat våld och förtryck. Ett kunskapsunderlag för hälso- och sjukvården*, Länsstyrelsen i Skåne län, 2007

⁵ *Att möta patienter som söker för oro kring oskuld och heder*, NCK-rapport 2011:2. Uppsala universitet.

- ”Hederstänkandet” kan ha en avgörande roll.
- Ett rykte kan vara tillräckligt skäl för bestraffning.
- Våldet är kollektivt sanktionerat och beslutat, i vissa fall även kollektivt utövat.
- Våldet drabbar kvinnor från det att de blir könsmogna, det vill säga från cirka 12-13 års ålder och under resten av livet.
- Våldet kan även drabba pojkar och unga män om de stödjer eller beskyddar en flicka eller kvinna som inte fogar sig eller om de inleder en relation med en flicka/kvinna/man mot familjens vilja.

Kännetecknen på våldet

- **Psykiskt:** kränkning, skuld och skambeläggning, förödmjukelser, nedvärdering, undandragen kärlek och omsorg, förföljelse och hot.
- **Socialt:** isolering, förbud att delta i normala aktiviteter i samhället, tvång till avvikande klädsel, avvikande beteende, ekonomisk nöd, ofrivilligt bortförande.
- **Fysiskt:** från örfil till mord.
- **Sexuellt:** Våldet består också i indirekt påtvingade äktenskap. Flickan vågar inte genom sin beroendeställning ifrågasätta det arrangerade äktenskapet.

Det som kännetecknar ett sammanhang där hedersrelaterat våld ofta förekommer är patriarkala familjestrukturer. Paulina de los Reyes problematiserar i en skrift riskerna med att kulturalisera det patriarkala våldet, det vill säga att förklara våldet som uttryck för en viss kultur. Det kan leda till att man gör en felaktig bedömning av riskerna, vilket i längden kan förvärra situationen för flickan i fråga. Att förlägga könsförtrycket till avskilda kulturella rum gör det möjligt att symboliskt lägga det patriarkala våldet utanför gränserna för vad som är svenskt och bevara bilden av jämställd svenskhet.⁶

På NCK:s hemsida tas det kvinnliga perspektivet upp på följande sätt:

”Hedersrelaterat våld och förtryck är en form av mäns våld mot kvinnor, men med vissa speciella förtecken. Våldet och förtrycket utförs ofta av flera personer

⁶ De los Reyes, Paulina, *Patriarkala enklaver och ingenmansland? Våld, hot och kontroll mot unga kvinnor i Sverige*, Integrationsverket, 2003 s.33, 36

gemensamt och förövarna behöver inte vara en nuvarande eller tidigare partner. De kan istället vara föräldrar, syskon, släktingar eller andra medlemmar av familjens gemenskap. Syftet med våldet är i första hand att kontrollera kvinnors sexualitet.

Våldet uppstår när en kvinna handlar eller försöker handla på ett sätt som bryter mot familjens och släktens traditioner och regler för hur kvinnor ska bete sig. Det kan till exempel vara att umgås med "fel" personer, ha sex före äktenskapet, ha "fel" kläder eller ha en sexuell läggning som släkten inte accepterar. Ibland räcker med att det finns misstankar eller rykten om att något ska ha skett. Som straff kan kvinnan utsättas för olika typer av våld, som hot, förskjutning, trakasserier och fysisk misshandel. I de allvarligaste fallen kan kvinnan utsättas för dödligt våld. Våldet ska göra att familjen återfår det anseende eller den 'heder' som upplevs som förlorad. Som en del i våldet och förtrycket blir kvinnan ofta hårt kontrollerad och har en begränsad handlingsfrihet, både i hemmet och ut-
anför. Reglerna för flickor och kvinnor är ofta mycket striktare än för pojkar och män."(www.kvinnofridslinjen.se).

Det finns problem med att definiera vad hedersrelaterat förtryck och våld är. En som har uppmärksammat detta är forskaren Siv-Britt Björktomta, som under många år arbetat med dessa frågor. Hon menar att det inte finns någon enhetlig definition av begreppet. Hon beskriver hedersrelaterat våld som ett kontinuum och visar på hur svårångat och svårdefinierat begreppet är.⁷

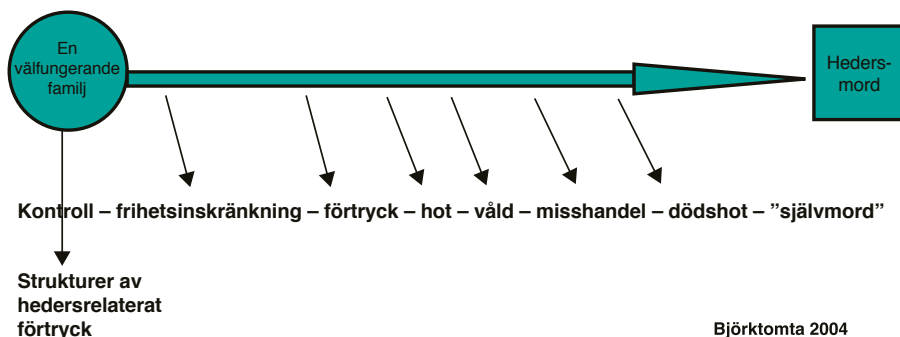

BILD 1. Hedersrelaterat våld som ett kontinuum

Unni Wikan, som är antropolog och forskare har vidgat definitionen av hedersbegreppet. Hon menar att heder kan betyda olika saker i olika miljöer och grupper.

⁷ Björktomta, Siv-Britt, *Personalens möten med utsatta flickor: arbete mot hedersrelaterat våld*, 2007

Föreställningarna om vad som skänkt heder och vem som haft rätt till hedern har varierat i tid och rum. Problemet bottnar i en specifik hedersideologi och det är den vi måste försöka förstå. Hon analyserar mordet på Fadime Sahindal i sin bok *En fråga om heder* (2004).⁸ Wikan definierar heder på följande sätt:

Heder handlar om rätt till respekt, i betydelsen krav på respekt. Samhället är skyldigt att visa respekt för personen, förutsatt att hederskoden följs. I motsatt fall förlorar personen sin heder (samtidigt som andra dras med av bara farten eftersom hedern är kollektiv).

I sin analys av hedersmordet på Fadime framhåller Wikan att det handlar om makt och kontroll, om kollektivets rättigheter över individen och individens plikt att underkasta sig. Enligt detta synsätt blir alla offer, inte bara Fadime utan även pappan som sköt henne och mamman som i rättegången stödde sin man. Wikan menar att individerna är fångna i ett system, en struktur eller i en ”kultur” som ”indoktrinerar människor till att tro att de finns till för systemets skull”.

Hälsa- och sjukvårdens ansvar

Stockholms läns landsting, SLL, har ett utbildningsansvar när det gäller våld i nära relationer. SLL har skrivit ett vägledande handlingsprogram för alla verksamheter *Omhändertagande av våldsutsatta kvinnor*⁹, som ett stöd för omhändertagande av våldsutsatta kvinnor och deras barn. Inom primärvården pågår grundutbildningar sedan 2007. Primärvården har fått uppdraget att bedriva ”första linjens psykiatri”. Handlingsprogrammet är ett stöd för landstingets verksamheter att ta fram lokala handlingsplaner. Det systematiska fysiska och psykiska våldet inom nära relationer, partnervåld, samt det sexuella våldet som sker inom eller utanför intima relationer är fokus för handlingsprogrammet. I programmet ingår även hedersrelaterat våld.

Det hedersrelaterade våldet ska särskiljas från mäns våld mot kvinnor. Våld i nära relationer inkluderar alla typer av våld som kan förekomma mellan närstående i såväl heterosexuella som samkönade relationer samt inom syskon- och andra familje-och släktrelationer. Den vanligaste formen av detta våld utövas av en man mot en kvinna som han har haft ett förhållande med. När det gäller polis-anmälda fall år 2009 var över 90 procent av de misstänkta gärningsmännen män (www.nck.uu.se). Det hedersrelaterade våldet är som tidigare nämnts kollektivt utfört av familj eller släkt och som stöd för att upprätta släktens heder.

⁸ Wikan, Unni, *En fråga om heder*, 2004

⁹ *Handlingsprogram. Omhändertagande av våldsutsatta kvinnor*, SLL, 2005

Hälso- och sjukvårdens ansvar är att upptäcka, behandla, dokumentera, hänvisa och förebygga våldet och dess konsekvenser. Landstinget har utarbetat ett flödesschema som stöd för att upprätta en lokal handlingsplan t.ex. på en vårdcentral. Den lokala handlingsplanen är tänkt att användas för att upptäcka och behandla kvinnor som utsätts för våld i nära relationer inklusive hedersrelaterat våld. Mer information för hälso- och sjukvården hittar du på www.viss.nu.

Se flödesschema: Eva Sundborg

FLÖDESSCHEMA MALL

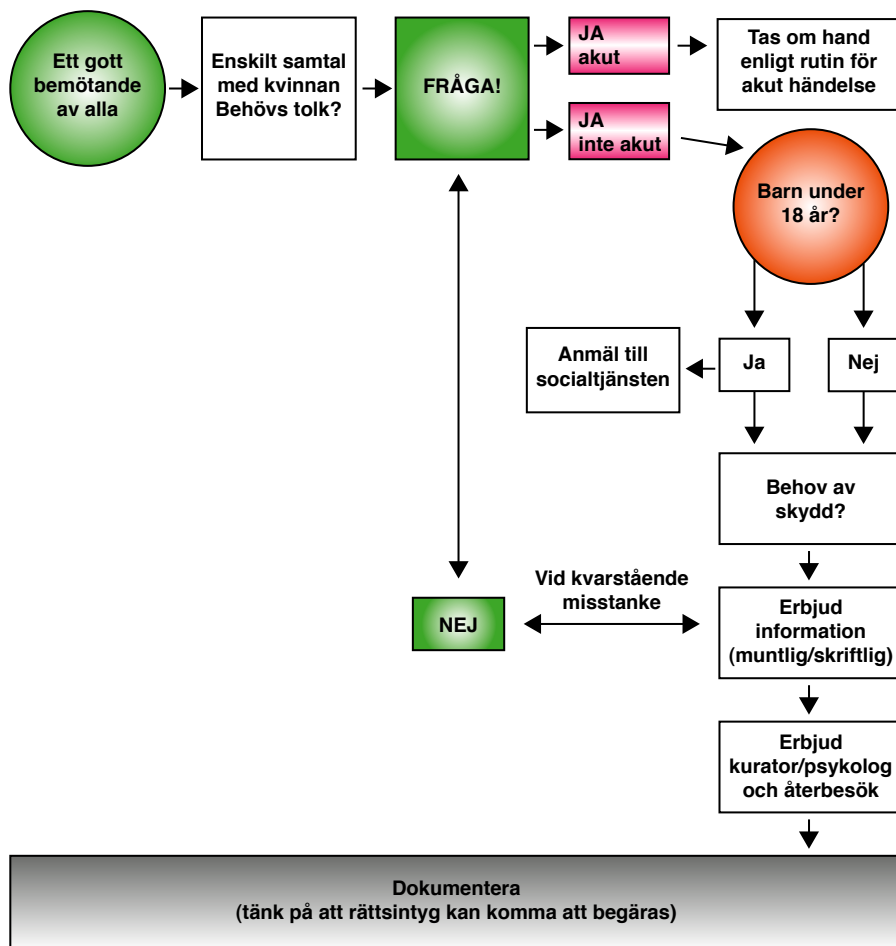

Bild: Eva Sundborg, www.viss.nu

Fråga

- Var ensam med kvinnan
- Visa empati
- Tala om att våld är så vanligt förekommande att alla kvinnor tillfrågas
- Tala om hur våld kan uttryckas (psykisk, fysisk, andlig, ekonomisk kontroll)
- Fråga kvinnan om hon har erfarenheter av detta

Lyssna

- Fråga om kvinnan vill berätta vad hon har varit med om
- Lyssna. Visa att du tror på det hon berättar
- Bekräfta hennes berättelse för det ger skuldbefrielse

Agera

- Fråga om det är okej att du berättar för henne vilken hjälp det finns att få i samhället
- Lägg här in korrekta telefonnummer för din arbetsplats
- -----
- Ge muntlig och skriftlig information (se www.kvinnofridslinjen.se)
- Erbjud kontakt med kurator/psykolog eller vid behov psykiatri
- Bedöm behov av skydd
- Om det finns barn under 18 år ska en anmälan till socialtjänsten upprättas
- -----
- (fyll i uppgifter för din arbetsplats)
- Erbjud återbesök
- Dokumentera

Socialtjänstens ansvar

Socialtjänstens ansvar regleras i Socialtjänstlagen (2001:453) (SoL).

2 kap. 2 § SoL

En kommun har det yttersta ansvaret för att alla som vistas i kommunen får det stöd och den hjälp som de behöver (2 kap. 2 § SoL), såsom omsorg, vård och service, upplysningar, råd, ekonomisk hjälp och annat bistånd (3 kap. 1 § SoL).

I socialtjänstlagens femte kapitel finns särskilda bestämmelser för vissa grupper, bland annat brottsoffer. Den så kallade brottsofferparagrafen, 5 kap. 11 § SoL. Socialnämnden har enligt bestämmelsens första stycke ett ansvar att verka för att den som utsatts för brott och hans/hennes närstående får stöd och hjälp. Samtliga brottsoffer, oavsett ålder och kön omfattas av bestämmelsen, även barn som själva varit utsatta för brott.

Socialnämnden ska efter en individuell bedömning i varje enskilt fall enligt 4 kap. 1 § SoL bevilja behövligt bistånd till dem och deras närstående. Med närstående menas här någon som den utsatta har en nära och förtroendefull relation till, exempelvis makar, sambor, partner, föräldrar, syskon, barn eller andra släktingar (prop. 2006/07:38 s. 31).

Vid anmälan har socialtjänsten en skyldighet att inleda utredning om det kan antas att behov föreligger enligt Socialtjänstlagen (SoL) eller Lagen om vård av unga (LVU). Hedersproblematik är ny i förhållande till svenska lagar och existerande rutiner.

I ärenden som rör omyndiga flickor eller pojkar som kan misstänkas vara utsatta för hedersrelaterat våld eller förtryck är det viktigt att en tidig och noggrann bedömning av skyddsbehovet sker - innan vårdnadshavare kontaktas. Om beslut tas att inleda en utredning måste vårdnadshavarna informeras.

När det gäller hedersrelaterat förtryck och våld är flickan/pojken utsatt för våld och hot från den egna släkten och familjen. Socialtjänstens kontakt med vårdnadshavare kan därför i sig självt utgöra ett hot mot flickan/pojken. Att hon/han tagit kontakt med myndigheter kan anses påverka släktens/familjens heder negativt. Det är av denna anledning viktigt att aktivt använda tiden för förhandsbedömning som ett verktyg att noggrant kunna värdera det akuta skyddsbehovet och vidta åtgärder, till exempel omedelbart omhändertagande, om detta är nödvändigt (www.hedersfortryck.se).

Bedömning, stöd och behandling

Det är många institutioner och andra instanser som finns med i arbetet för att förebygga, motverka och förhindra hedersrelaterat våld och förtryck. Dessa är BVC, MVC, skola, fritidsverksamhet, ungdomsmottagningar, familjerätt, socialtjänst, kvinnojour, skyddat boende och frivilliga organisationer. Skolan är en viktig aktör i arbetet mot denna typ av våld. Det är ofta skolpersonal som först får vetskap om att en flicka/pojke utsätts för hedersrelaterat våld och förtryck. Dessutom har skolans personal en uppgift i det förebyggande arbetet med att påverka ungdomars attityder. Personal på ungdomsmottagningar, som ofta tillhör både landsting och kommun, har fått en grundläggande kunskap i ämnet och utvecklat metoder för sitt arbete med stöd av länsstyrelsens satsningar.

Hedersrelaterat förtryck/våld är ett mycket komplext fenomen och Björktomta nämner några aspekter som har betydelse för hur man går tillväga i arbetet och vilka metoder man använder sig av. Några av dessa aspekter är profession, uppdrag och mandat, lagar och regelverk, definition av begreppet hedersrelaterat förtryck samt personalens förhållningssätt och inställning till målgruppen.¹⁰

Ett problem vid bedömning av flickornas/kvinnornas utsatthet är att de inte själva använder sig av uttrycket hedersrelaterat förtryck/våld. De beskriver sin situation i termer av oro och lojalitetskonflikter. Inom vården är det ungdomsmottagningar som flickorna/kvinnorna sökt sig frivilligt till med frågor om sexualitet inklusive oskuldspenning, samtal och rådgivning om hur de ska skydda sig och om hymenplastik, det vill säga operation för att återställa ”mödomshinnan”.

Eftersom definitionen av hedersrelaterat våld inte är entydig är det bra att använda sig av en beskrivning av problematiken som en hjälp att göra en bedömning av utsatthet (Se sid. 8).

Vid misstanke om utsatthet är det viktigt att samverka och ta kontakt med socialtjänsten som har ett ansvar inom detta område. Det kan till exempel bli aktuellt med skyddat boende för den utsatta. Somaya är en kvinno- och tjejjour för utlandsfödda kvinnor som även tillhandahåller skyddat boende. I utvärderingsrapporten¹¹ om deras verksamhet lyfter flickorna upp följande stöd som väsentligt:

¹⁰ Björktomta, Siv-Britt, *Personalens möte med utsatta flickor - arbete mot hedersrelaterat våld*, Ersta sköndal högskola 2007

¹¹ Bergström, Helena, *Under och efter skyddat boende, stöd till våldsutsatta kvinnor med utländsk bakgrund*, 2012

- att de kan få skydd och möjlighet till återhämtning
- att de har möjlighet att ta del av information om samhällets olika funktioner
- att lära sig säkerhetstänkande, finna fysiska platser och få praktisk erfarenhet som ökar deras handlingsmöjligheter.
- att ha möjlighet att etablera tillitsfulla relationer genom psykologiskt stöd

Enligt Bergströms rapport behöver kvinnorna ytterligare stöd efter boendetiden framför allt inom följande områden:

- förbättring av svenska språket
- få ett boende
- ha tillgång till psykologisk behandling för att bearbeta sina upplevelser
- stödjande relationer som överbryggar tiden under och efter det skyddade boendet
- möjlighet att etablera nya kontakter
- bli sedd som individ och förstådd utifrån maktordningar som kön, etnicitet, språk och hälsa

Stödet som kvinnorna har fått under sin vistelse på Somayas boenden kan sammanfattas som informations- och handlingsinriktade samt psykologiska insatser.

Lotte Lurie gjorde undersökningen *Stress och trauma*¹² om reaktionerna hos personer som utsatts för hedersrelaterat våld. Hon fann att i en grupp på 38 personer som bodde i ett skyddat boende var det 71 procent som uppfyllde kriterierna för PTSD, posttraumatiskt stressyndrom. Med PTSD avses de symptom som utvecklas hos en del av de personer som konfronterats med allvarliga och skrämmande händelser. Till symtomen hör plågsamma minnesbilder, undvikande av allt som påminner om traumat och ökat spänningstillstånd. Många människor som utsätts för traumatiska händelser utvecklar inte fullt PTSD, skriver Lurie, men kan ändå lida av posttraumatisk stress i olika omfattning.

I mötet med den utsatta är det viktigt att ha en förståelse och acceptans för de känslomässiga, kognitiva, sociala och funktionsmässiga svårigheter som är förbundna med PTSD och posttraumatisk stress, poängterar Lurie. Det kan reducera

¹² Länsstyrelsen Västra Götalands län, Stress och trauma En undersökning av förekomsten av PTSD hos personer utsatta för hedersrelaterat våld, 2009

stress om personen får en kontakt som bygger på trygghet och om man förmedlar till personen att hon/han kan klara av de upplevda svårigheterna. Med tanke på att många personer visar symptom på posttraumatisk stress, bör personal som kommer i kontakt med de utsatta ha grundläggande utbildning om detta tillstånd.

Hur går arbetet vidare?

Stockholms läns landstings arbete mot våld i nära relationer inklusive hedersrelaterat våld

Inom Stockholms läns landsting finns sedan januari 2014 ett kunskapscentrum för våld i nära relationer. Centrets uppdrag är att samverka med verksamheter inom SLL och andra aktörer. Detta innebär bl a att genomföra kompetenshöjande insatser som utbildning och metodutveckling och ge rådgivning, konsultation och handledning till personal.

Socialstyrelsen har haft i uppdrag att analysera vilka behov av bland annat vägledning, uppföljning och utvärdering som finns inom socialtjänsten och hälso- och sjukvården för att utveckla kvalitén på arbetet med personer som utsätts för hedersrelaterat våld och förtryck.

När det gäller utbildning har Socialstyrelsen konstaterat att det finns ett stort behov inom hälso- och sjukvården. Det behövs baskunskap hos många och särskild, djupare kompetens hos vissa. Ytterligare en aspekt som betonas är vikten av kontinuerliga utbildningsinsatser.¹³

Socialstyrelsen har (2014) tagit fram tre utbildningsmaterial om våld i nära relationer med syfte att öka kompetensen hos personal. De nya materialen heter: *Ensam och utsatt – utbildningsmaterial om våld mot kvinnor med utländsk bakgrund*. *Vänd dem inte ryggen – utbildningsmaterial om hedersrelaterat våld och förtryck*. *Blånader och silverhår – utbildningsmaterial om våld mot äldre kvinnor*. Allt material går att ladda ner eller beställa på Socialstyrelsens webbsida. För mer information, www.socialstyrelsen.se

Regeringens förstärkning av arbetet mot våld har resulterat i att Socialstyrelsen har fördelat drygt 13 miljoner mer till kvinnojourer år 2014. Bland andra har organisationen Terrafem beviljats medel under 2014 för den rikstäckande jourtelefonen för kvinnor med utländsk bakgrund.

¹³ Länsstyrelsen Västra Götaland, Personer utsatta för hedersrelaterat våld och förtryck samt barn och unga som blir gifta mot sin vilja. Analys av behov inom socialtjänst och hälso- och sjukvård. Socialstyrelsen 2011

Frivilliga organisationer/ideella föreningar

Rädda Barnen

Rädda barnen har under många år arbetat med frågor kring hedersrelaterat våld och förtryck. Sedan 2008 arbetar Rädda barnen i olika delar av Sverige med projektet ”Det handlar om kärlek”. Det övergripande syftet för projektet är att motverka hedersrelaterat förtryck och våld. Projektet tar sin utgångspunkt i FN:s konvention om barnets rättigheter och de mänskliga rättigheterna. Att fokusera på rättigheter i allmänhet och rätten till kärlek i synnerhet är inkluderande och berör alla. Både barn och vuxna kan relatera till kärlek och att vara kär.

Terrafem

Terrafem är en ideell organisation som arbetar för kvinnors och flickors rätt att leva utan mäns våld och dominans. Organisationen bildades 2000 och driver Sveriges enda rikstäckande jourtelefon för kvinnor med utländsk bakgrund och arbetar med både köns- och etnicitetsperspektiv. För närvarande kan kvinnor få stöd och råd på 44 språk. Terrafem driver även en juristjour och erbjuder tjejhusboende och stödlägenheter. De anordnar varje år flera utbildningar för blivande jourkvinnor, genomför externa utbildningar och konferenser samt driver opinion.

Terrafem driver en kvinnojour där de erbjuder våldsutsatta kvinnor och deras barn en fristad. De kan även hjälpa kvinnor att få skyddat boende på några kvinnojouren och andra platser i hela landet. Organisationen har även skyddat boende för unga kvinnor mellan 18 och 26 år på två olika platser i landet. Terrafem har även 15 lägenheter som är till för dem som har bott på ett skyddat boende men behöver ett ”mellanboende” med råd och stöd innan de flyttar till egen lägenhet.

Systerjouren Somaya

Somaya är en politiskt och religiöst obunden ideell förening som arbetar med våldsutsatta kvinnor med utländsk bakgrund och/eller muslimsk identitet. Föreningen erbjuder råd och stöd till kvinnor/flickor på 17 olika språk. Somaya erbjuder våldsutsatta kvinnor/flickor skydd och vägledning samt råd, tips, vägledning, konsultation och stöd till anhöriga, vänner och kollegor till den utsatta kvinnan/flickan. Myndigheter som i sitt arbete möter våldsutsatta kvinnor/flickor har möjlighet att ta kontakt med Somaya för att få information och konsultation.

Brottsofferjouren

Särskilda språkvolontärer har utbildats för att via telefon ge råd, information och stöd på olika språk. Idag kan brottsofferjouren erbjuda stöd på 21 språk, förutom svenska och engelska.

Bilaga 1

Hänvisning till olika resurser och hemsidor

Kvinnors Nätverk

Stockholm

info@kvinnonet.net

www.kvinnonet.net

Tel: 08-646 10 70, 08-728 00 55

Linnamottagningen Stockholm

Stöd och skydd till tjejer och killar utsatta för hedersrelaterat våld, hot och förtryck

Kvinnors Nätverk/ Linnamottagningen

linna@kvinnonet.net

www.kvinnonet.net

Tel: 08-728 00 55.

Jourtelefon för ungdomar alla dagar, 09.00-22.00: 020-40 70 40

ORIGO Stockholm – Resurscentrum mot hedersrelaterat förtryck och våld

origo@stockholm.se

www.origostockholm.se

Tel: 08-508 025 120

Tel: 020-25 30 00 för ungdomar

Systerjouren Somaya, kvinno- och tjejjour

Stockholm

info@somaya.se

www.somaya.nu

Jourtelefon: 020-81 82 83

Kansli: 08-760 96 11, vardagar 09.00-16.00

Terrafem, nätverk för kvinnors rätt mot mäns våld, på flera språk
Stockholm
info@terrafem.org
www.terrafem.org
Jourtel, 08.00-17.00: 020-52 10 10
Kansli: 08-643 05 10

Roks, Riksorganisationen för kvinnojourer
och tjejjourer i Sverige
www.roks.se

Kunskapscentrum SLL, Våld i nära relationer
www.vardgivarguiden.se/behandlingsstod/vardriktlinjer/
kunskapscentrum-om-vald-i-nara-relationer/

SKR, Sveriges kvinno- och tjejjourers riksförbund
info@kvinnojouren.se
www.skr.se

Glöm aldrig Pela och Fadime Riksföreningen
kontakt@gapf.se
www.gapf.se
Tel: 08-711 60 32
Mobil: 070-441 10 75

Brottsofferjouren
kontakt@boj.se
www.boj.se
Tel: 0200-21 20 19

Transkulturellt Centrum
tc@sll.se
www.transkulturelltcentrum.se
Tel: 08-123 486 80

Här kan du få mer information

www.bris.se	Barnens Rätt i Samhället
www.dinarattigheter.se	
www.elektra.fryshuset.se	
www.gapf.se	Riksförening Glöm aldrig Pela och Fadime
www.hedersfortryck.se	Länstyrelse Östergötland
www.kvinnofridslinjen.se	
www.kvinnojour.com	Sveriges kvinno- och tjejjourens riksförbund SKR
www.lanstyrelsen.se/stockholm	
www.mucl.se	Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor
www.nck.uu.se	Nationellt Centrum för kvinnofrid
www.psykiatristod.se	
www.rb.se	Rädda Barnen
www.rfsl.se	
www.rfslungdom.se	
www.rfsu.se	
www.socialstyrelsen.se/valdochsexhandel/hedersvald	
www.viss.nu	
www.lanstyrelsen.se/ostergotland	
www.heder.nu	Hemsida för homosexuella, bisexuella och transpersoner utsatta för våld eller kränkningar av sin familj eller andra släktingar

Bilaga 2

Transkulturellt Centrums genomförda utbildningar om hedersrelaterat våld för personal inom hälso- och sjukvården

- **Ingen heder med våld, våren 2008 i samarbete med Centrum för folkhälsa**
Hedersrelaterat våld - ett kunskapsunderlag för hälso- och sjukvården.
Hanna Cinthio, fil mag i mellanösternkunskap, redaktör och medförfattare till boken, Lunds universitet.

Heder och hedersrelaterat våld mot unga tjejer och killar.

Sara Mohammad, ordförande i föreningen Glöm aldrig Pela och Fadime, Stockholm.

Barnmorskans arbete i mötet med flickor i starkt patriarkala familjer.

Pia Höjeberg, barnmorska, sexualrådgivare och författare.

Dialogprogrammet – Pappor, pojkar och jämställdhet i mångkulturellt sammanhang. Nicklas Kelemen, handläggare, Rädda Barnen.

Ett nytt nationellt utbildningsmaterial, Hedersrelaterat våld och förtryck – ett kunskapsunderlag för hälso- och sjukvården, länsstyrelsen i Skåne, 2007, delades ut till alla deltagare.

- **Att möta och arbeta med människor utsatta för hedersrelaterat våld, del 1**
Hösten 2008 genomfördes i samarbete med länsstyrelsen i Stockholm en teoretisk genomgång i ämnet. Syftet var att öka vårdpersonalens kunskap, medvetenhet och insikter om mekanismerna bakom hedersrelaterat våld.

Presentation av Regeringens handlingsplan för att bekämpa mäns våld mot kvinnor, hedersrelaterat våld och förtryck samt våld i samkönade relationer.

Maria Backe, samordnare för länsstyrelsens kvinnofridsgrupp i Stockholm.

Med syfte att förstå – antropologiskt perspektiv på hedersrelaterat våld.

Unni Wikan, professor i socialantropologi i Oslo.

Att arbeta praktiskt med problematiken. Maria Pilar Reyes, dåvarande utvecklingsledare i kvinnofridsfrågor, länsstyrelsen i Stockholm.

Existentiella och meningsfrågor i samband med migration – Relationer mellan generationer. Önver Cetrez, lektor i religionspsykologi och kulturpsykologi vid Uppsala universitet.

Falldiskussion i grupper genomfördes och dagen avslutades med frågor och reflektioner. Slutsatsen som av utbildningsdagen var att det behövs både teoretiska och praktiska kunskaper för att erbjuda stöd och hjälp till de ungdomar som utsätts för hedersrelaterat våld och förtryck

- **Att möta människor utsatta för hedersrelaterat våld, del 2 våren 2009**
Utbildningen var inriktad på metoder och verktyg för arbetet.

Under del 2 arbetade vi med fallbeskrivningar, under ledning av yrkesverksamma personer med lång erfarenhet av arbete med utsatta ungdomar och deras familjer.

Arbetsmetoder på Linnamottagningen samt fallbeskrivning
Azam Qarai, socionom, ansvarig för Linnamottagningen.

Familjesamtal med förändring i siktet – fallbeskrivning.
Sureya Calli, fil mag och socionom, Uppsala kommun.

De vanligaste problembilderna i arbetet med ungdomar i hederskulturer – fallbeskrivning.

Sevil Bremer, leg psykolog och psykoterapeut, Rädna Barnens Centrum för barn och ungdomar i kris.

Deltagarna kom från vuxenpsykiatri, skolhälsovård, ungdomsmottagningar, kvinnokliniker och socialtjänsten. Samtliga deltagare fick bland annat boken ”Hedersrelaterat våld och förtryck, ett kunskapsunderlag för hälso- och sjukvården.”

- **Utbildning för primärvården**

Under våren 2010 beviljades Transkulturellt Centrum projektmedel från länsstyrelsen i Stockholm län, för att erbjuda kompetensutveckling kring hedersrelaterat våld för hälso- och sjukvårdspersonal.

Målet för projektet var att ge adekvat bemötande och erbjuda lämplig vård och behandlingsinsatser till ungdomar och deras familjer, som är/kan vara utsatta för hedersrelaterat förtryck och våld. Målgrupp var i första hand

vårdcentraler som ansvarar för asylsjukvård i länet (Rissne, Rinkeby, Valsta, Fittja, Carema Rågsved och Carema Wasa i Södertälje) och till personal på andra vårdcentraler i mångkulturella områden.

De vårdcentraler som tackade ja till utbildningen var: Skärholmen VC, Valsta VC, Aleris VC Järva, Vårby VC, Rissne VC samt Carema Rågsved VC. Utbildningen påbörjades i februari 2011 och avslutades under våren 2012.

Målen med utbildningsprojektet var att förmedla kunskaper om vilka symptom och beteenden som kan vara tecken på att patienten riskerar att bli utsatt för hedersrelaterat förtryck/våld. Dessutom var målet förmedling av kunskaper i samtalsmetodik och information om andra myndigheters arbete och/eller hänvisning/remittering av patienten till andra instanser.

Det arbetssätt som användes var så kallad arbetsplatsanpassad utbildning i dialogform för hela personalgruppen. Utbildningen innehöll dels baskunskaper om hedersrelaterat våld och förtryck, med TC:s personal som föreläsare, och dels fördjupning i ämnet med externa föreläsare.

Följande teman togs upp:

Ett liv fritt från förtryck och våld är en rättighetsfråga. Vad kan vi göra för att bli bättre på att uppmärksamma barn och vuxna som utsätts för övergrepp? Sara Bäckström, jurist, länsstyrelsen Östergötland.

Livsbegränsningar och eventuella konsekvenser av hedersrelaterat våld. Sureya Calli, socionom, projektledare Uppsala kommun.

”Att koppla jaget till kroppen” – erfarenheter som barnmorska i möten med unga kvinnor i hedersförtryck. Pia Höjeberg, barnmorska och författare.

De utsattas perspektiv, socialiseringsprocessen och den hierarkiska ordningen. Zübejde Demirörs Syed, socionom Fryshuset.

De externa föreläsarna lyfte upp olika perspektiv och kulturella dimensioner på hedersrelaterat våld. Det var viktigt att kunskapsöverförandet gavs i dialogform som uppmuntrade till diskussion. Personalens egna fall togs upp och diskuterades i stor grupp eller i smågrupper.

Under våren 2012 genomfördes ett uppföljningsseminarium riktat till personal på ovanstående vårdcentraler med följande teman:

Spridningen av landstingets handlingsprogram för våldsutsatta kvinnor.
Kristina Marttinen, processledare, Hälso- och sjukvårdsförvaltningen.

Reflektioner kring hur vi kan bedöma att förtrycket är hedersrelaterat.
Sureya Calli, socionom, samordnare och konsult om våld i nära relationer, Uppsala kommun.

Transkulturella aspekter i behandlingen. Sevil Bremer, leg psykolog, leg psykoterapeut och konsult, chef för ungdomsmottagning i Solna.

Utbildningsmaterial: Boken *Hedersrelaterat våld och förtryck – ett kunskapsunderlag för hälso- och sjukvården* användes som grundbok. Dessutom användes rapporter från Nationellt Centrum för Kvinnofrid i Uppsala.

Rapporter och fördjupningslitteratur

Aktionsplan mot hedersvåld i Stockholms län – en myndighetsgemensam satsning 2009-2010. Stockholm: Operation Kvinnofrid.

Bremer, Sevil, Brendler-Lindqvist, Monika & Wrangsjö, Björn (2006). Ungdomar och hedersrelaterat våld. Om transkulturellt behandlingsarbete. Stockholm: Rädda Barnen.

Baladiz, Dilek & Mermer, Menekse (2009). I hederns skugga: de unga männens perspektiv. Stockholm: Gothia.

Bergström, Helena (2012). Under och efter skyddat boende. Stöd till våldsutsatta kvinnor med utländsk bakgrund. Stockholm: Somaya kvinno- och tjejjour.

Björktomta, Siv-Britt (2006). Personalens möten med utsatta flickor: arbete mot hedersrelaterat våld. Stockholm: Länsstyrelsen i Stockholms län.

Björktomta, Siv-Britt (2012). Om patriarkat, motstånd och uppbrott – tjejers rörelser i sociala rum. Göteborg: Göteborgs universitet, institutionen för socialt arbete.

Calli, Sureya, Nilsson, Frida & Olsson, Inger (2008). När man krokar. Handläggningsstöd för socialtjänsten om hedersrelaterat våld och generationskonflikter kring traditioner, seder och bruk. Uppsala: länsstyrelsen i Uppsala län och Uppsala kommun.

Darvishpour, Mehrdad (2007). En intersektionell analys av genus- och generationskonflikter inom invandrarfamiljer i Sverige. Ur Darvishpour, Mehrdad och Westin, Charles. Migration och etnicitet: perspektiv på ett mångkulturellt Sverige. Lund: Studentlitteratur.

de los Reyes, Paulina (2003). Patriarkala enklaver eller ingemansland?: våld, hot och kontroll av unga kvinnor i Sverige. Norrköping: Integrationsverket.

Eldén, Åsa (2008). Ett eget liv utan våld. En presentation av Stockholms Stads skyddade boende för hedersvåldsutsatta unga kvinnor. Stockholm: Stockholms Stad.

Eldén, Åsa & Jutterdal, Anna (2005). Med våldsutsatta unga kvinnor i fokus. En utvärdering av det skyddade boendet Krutons verksamhet. Stockholm: Stockholms Stad.

Eldén Åsa (2003). Heder på liv och död. Våldsamma berättelser om rykten, oskuld och heder. Uppsala: Uppsala universitet.

Gungör, Emre & Dervish Nima (2010). Varför mördar man sin dotter? Stockholm: Norstedt.

Handlingsprogram Omhändertagande av våldsutsatta kvinnor (2005). Stockholm: Centrum för folkhälsa Avdelningen för folkhälsoarbete.

Hedersrelaterat våld och förtryck. Ett kunskapsunderlag för hälso- och sjukvården (2007). Länsstyrelsen i Skåne län.

Höjeberg, Pia (2006). Ungdomsmottagningarnas arbete mot hedersrelaterat våld: ett kompetens- och metodutvecklingsprojekt i Stockholms län. Rapport 2006: 28. Stockholm: Länsstyrelsen i Stockholms län.

Jemteborn, Annika (2005). ”Å stå på sig, på egna ben”: en fallstudie om en flicka i en hederskultur och hennes motstånd mot att inordna sig efter släktens krav. Stockholm: Institutionen för socialt arbete, Socialhögskolan, Stockholms universitet.

Johnsson-Latham, Gerd (2005). Patriarkalt våld som hot mot mänsklig säkerhet: en kartläggning av åtgärder mot patriarkalt våld och förtryck, särskilt i hederns namn, mot kvinnor och homo- och bisexuella samt transpersoner. Stockholm: Regeringskansliet.

Koçtürk-Runefors, Tahire (1991). En fråga om heder: turkiska kvinnor hemma och utomlands. Stockholm: Tiden.

Länsstyrelsen Östergötland (2011). Våga göra skillnad. En vägledning för skydd, stöd och rehabilitering av unga som utsatts för hedersrelaterat våld och förtryck och- eller som riskerar att bli gifta mot sin vilja eller som har blivit gifta mot sin vilja. Rapport 2011:14. Linköping: Länsstyrelsen Östergötland.

Länsstyrelsen Västra Götalands län (2009). Stress och trauma En undersökning av förekomsten av PTSD hos personer utsatta för hedersrelaterat våld. Rapport nr 2009:20. Göteborg: Länsstyrelsen i Västra Götalands län. Rapporten finns bara som pdf-fil på www.lansstyrelsen.se/vastragotaland

Nationellt centrum för kvinnofrid (2011). Att möta patienter som söker för oro kring oskuld och heder. Rapport 2011:2. Uppsala: Nationellt centrum för kvinnofrid (NCK), Uppsala universitet.

Nationellt centrum för kvinnofrid (2010). Att fråga om våldsutsatthet som en del av anamnesen. Rapport 2010:14. Uppsala: Nationellt centrum för kvinnofrid (NCK).

Nationellt centrum för kvinnofrid (2010). Hedersrelaterat våld och förtryck: en kunskaps- och forskningsöversikt. Rapport 2010:1. Uppsala: Nationellt centrum för kvinnofrid (NCK).

Olovson, Rita (2011). Vägen ut från familjevåld. Kvinnojouren Stina i Järfälla. www.kvinnojourenstina.se

Sen, Amartya (2006). Identitet och våld: illusionen om ödet. Göteborg: Bokförlaget Daidalos

Socialstyrelsen (2011). Personer utsatta för hedersrelaterat våld och förtryck samt barn och unga som blir gifta mot sin vilja. Analys av behov inom socialtjänst och hälso- och sjukvård.

Swanberg, Lena Katarina (2002). Hedersmordet på Pela – lillasystemen berättar. Forum/Bokförl. DN.

Statens folkhälsoinstitut (2010). Intryck, avtryck – framtidstro: bemötande av våldsutsatta kvinnor från de nationella minoriteterna. Östersund: Statens folkhälsoinstitut.

Wikan, Unni (2004). En fråga om heder. Stockholm: Ordfront.

Skönlitterär litteratur

Asaad, Arkan (2011). Stjärnlösa nätter. En berättelse om kärlek, svek och rätten att välja sitt liv. Stockholm: Norstedt.

Breien, Anja (2007). Kaniaw: [en bildberättelse]. Spånga: Apec.

Hosseini, Khaled (2007). Tusen strålande solar. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Höjeberg, Pia (2004). Aylas saga. Spånga: Apec.

Seierstad, Åsne (2002). Bokhandlaren i Kabul: ett familjedrama. Stockholm: Norstedt.

- **Transkulturellt Centrum**
- **S:t Görans sjukhus, plan 13, 112 81 Stockholm**
- **Besöksadress: S:t Göransgatan 126, plan 13 (T-Stadshagen)**
- **Tel 08-123 486 80, fax 08-123 497 02, tc@sl.se, www.transkulturelltcentrum.se**